

ΜΝΗΜΗ ΜΑΝΩΛΗ ΙΑΚ. ΨΑΡΡΑ (1910-1997)

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Καθηγητής Λαογραφίας στο Δ. Π. Θράκης

Μανώλη, πρωτογίε του σκοτωμένου Γιάκουμου,
της Κυριακής της χήρας κρυφό-κρυφό καμάρι
των αδερφάδων σου και τ' αδερφού: «Ο Μανώλης μας!»,
σύντροφος της Στέλλας σου, ο αγαπημένος
των μαθητών σου ο Γυμναστής ο αξέχαστος
και των οκτώ παιδιών σου ο ακριβός πατέρας!¹

Γράφω για τον αείμνηστο Μανώλη Ιακ. Ψαρρά² (εφεξής: Μ.Ψ.) εν είδει μνημοσύνου,³ πρωτίστως για τη μεγάλη του συνεισφορά στη ναξιακή λαογραφική βιβλιογραφία, ως ελάχιστο *αντιχάρισμα* ενός νεωτέρου ομοτέχνου του.

Συνδεθήκαμε αργά. Αφορμή στάθηκε μια πολύ τιμητική για μένα εκδήλωση: Η παρουσίαση του βιβλίου του *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου* (στις 17 Μαρτίου 1995), που μου ανέθεσαν ο τότε δήμαρχος Φιλωτίου Νάξου Νικόλας Βασιλάκης και ο καθηγητής Ι. Κ. Προμπονάς. Στη φαντασία μου (θυμάμαι) τον είχα πλάσει μυθικό και απόμακρο. Από όλα τα «αφηγήματα» για την επαγγελματική του πορεία κράτησα μέχρι τώρα, ως επιμύθιο, μια φράση μόνον, η οποία κρίνω πως τη συνοψίζει παραστατικότητα: Ήταν στρατιώτης του καθήκοντος, παθιασμένα ερωτευμένος με το λειτούργημά του:

*Της Τραγαίας αντιλαλεί το Γυμναστήριο
της Χώρας και της Σύρου από τη φωνή σου
κι ως το Μεσολόγγι ηχούν τα παραγγέλματα
στους μαθητές: για αγώνα, πάλεμα και νίκη!
Αγωνιστή, με τρία παιδιά το Χάρο στόμωσες,
δεν έπεσες, ελύγισες και πάλι ορθός εστάθης!⁴*

Εν πρώτοις, κρίνω σημαντική την προσφορά του Μ.Ψ. στη ναξιακή Λαογραφία. Ανήκει στους ερασιτέχνες⁵ εκείνους τοπικούς λογίους-λαογράφους (κυρίως ήταν

¹ Ιάκ. Ψαρράς, «Μνήμη Μανώλη Ψαρρά», *Απεραθίτικα* 16/1998, 49.

² Επιλέγω την γραφή του βαπτιστικού του ονόματος με ω, επειδή έτσι το ορθογραφούσε ο ίδιος.

³ Συμπληρώθηκαν, εξ άλλου, είκοσι ήδη έτη από την εκδημία του.

⁴ Ιάκ. Ψαρράς, «Μνήμη Μανώλη Ψαρρά», ό.π.

⁵ Για τον όρο βλ. την εργασία του δασκάλου μου Μ. Γ. Μερακλή, «Η ερασιτεχνία ως αξία. Ζητήματα

δάσκαλοι, καθηγητές, δικηγόροι, ιατροί, ιστοριοδίφες, δημοσιογράφοι, κρατικοί υπάλληλοι, κ.ά.), οι οποίοι (από φιλοπάτριδα αντίληψη για τον γενέθλιο τόπο κινούντες) επιδόθηκαν *ανιδιοτελώς και ενσυνειδήτως* στον αγώνα της περισυλλογής και της καταγραφής των επιμέρους στοιχείων *τού τότε κοινωνικού και πνευματικού βίου του ελληνικού λαού*, εγχείρημα το οποίο η πνευματική εξουσία του τόπου και η λογιοσύνη αξιολογούσαν (ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι. και τουλάχιστον μέχρι το 1950) ως εθνικής σημασίας. Η διάσωση των στοιχείων του *συγχρόνου* τους βίου (του λαού της υπαίθρου, αλλά και η καταγραφή των νέων πολιτισμικών μορφών που εμφανίζονταν εν τω μεταξύ) λογιζόταν *από τους ίδιους αυτούς ανθρώπους* πρωτίστως ως μια εκδήλωση του φυσικού τους δεσμού με τον γενέθλιο τόπο και βεβαίως (παρεμπιπτόντως, σε ένα δεύτερο επίπεδο) ως υπηρεσία στο έθνος. Ήταν εξ άλλου η εποχή (ειδικά ο 19^{ος} αι.) που αιωρείτο (έστω και συγκεχυμένο) κάποιο εθνικό όραμα, εμπνευσμένο βεβαίως από την διάνοηση, το οποίο όμως, ως *καταπεπτωκώς* ιδεολογικό πρόταγμα, κρίνω πως «κατέπεσε» σε γόνιμο έδαφος, στο φυσικό αίσθημα του δεσμού αυτών των ατόμων με την ιδιαίτερα τους πατρίδα. Τότε εξ άλλου η έννοια της *παράδοσης* ενέπνεε συνειδήσεις αφ' εαυτής.

Παρεμπιπτόντως: Ελάχιστοι μάλλον έχουμε διαλογισθεί *πώς εκλάμβαναν* οι τοπικοί λόγιοι τα λεγόμενα *επιβιώματα*. Εννοείται ότι όταν τα κατέγραφαν με *συμμετοχική παρατήρηση* (βλ. παρακάτω), ήταν οι ίδιοι *θεατές και δρώντα πρόσωπα* στα δρώμενα της καθημερινής κοινωνικής τους ζωής και τα *βίωναν ως ζώντα* στοιχεία του πολιτισμού τους. Επιπλέον: Οι γενιές των καταγραφέντων του λαϊκού πολιτισμού που διήλθαν όλον τον 20^ο αιώνα, είχαν την τύχη να παρατηρούν *ζωντανό και λειτουργούντα* τον λαϊκό πολιτισμό (εν όσω, δηλαδή, αυτός είχε οργανική σχέση με την κοινωνία/φορέα), αλλά και τον όποιον μετασχηματισμό του: Τον *συναπάντησαν*, κυριολεκτικά, σε ιστορικές *τομές και διάρκειες*. Αυτό αποτελεί μέγα πλεονέκτημα των εργασιών τους, το ότι δηλαδή κατέγραψαν το τότε εθνογραφικό παρόν που «πέρασε και πάει». Επιπλέον, θεωρώ πολύ σημαντικό ότι ο καθημερινός και πολυετής συχνωτισμός τους με τα «ζωντανά» μέλη τής τότε ελληνικής αγροτικής κοινωνίας, ο καθημερινός διάλογος που είχαν *ασυναισθήτως* ανοίξει με το «παραδοσιακό», τις τυχόν μεταβολές του, τις νέες του «σκηνοθεσίες», όλα αυτά *τούς έφεραν πολύ κοντά με τις συγγενείς προς τη Λαογραφία ανθρωπιστικές επιστήμες*. Ο Μ.Ψ. *συνομιλεί* διαρκώς με την τοπική φιλωτίτικη κοινωνία από το 1925 κ.ε.

Η Λαογραφία οφείλει χάριτες στους τοπικούς λογίους:⁶ «Άλλο στοιχείο συγκινητικής συνεργασίας», γράφει ο Δ. Λουκάτος, «...είναι το πλήθος των ευσυνειδήτων κι ακούραστων επαρχιακών λαογράφων, που από πολύ παλιά, και πολύ πριν από την εξόρμηση του 1909, είχαν σκύψει με στοργή και με παρατήρηση (...) στα έργα

θεωρίας της Λαογραφίας»), *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* 3 (2009), 17-28. Βλ. επίσης Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Κίτσοις Μακρής (1987)», *Λαογραφικά μελετήματα* II, Πορεία, Αθήνα 1993, 307-308.

⁶ Μ. Γ. Μερακλής, «Η ερασιτεχνία ως αξία. (Ζητήματα θεωρίας της Λαογραφίας)», ό.π.: Γ. Μέγας, «Η λαογραφία και η συμβολή των διδασκάλων εις το έργον αυτής», *Λαογραφία* 25 (1967), 43-56· Ρέα Κακάμπουρα, «Λαογραφικά αρχεία και εθνική ταυτότητα: Μια σχέση αλληλεπίδρασης», *Κριτική Διεπιστημονικότητα* 2 (2006), 108-135· η ίδια, «Από τη συλλογή λαογραφικού υλικού στη διαθεματική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού. Η καθοδήγηση των πανεπιστημιακών λαογράφων και η ανταπόκριση των δασκάλων», *Λαογραφία* 40 (2006), 175-191· η ίδια, «Ο Ν. Γ. Πολίτης και οι εκπαιδευτικοί ως συλλογείς λαογραφικού υλικού», στον τόμο *Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α' (2012), 325-342.

και στις ημέρες των συγχωριανών και των συμπολιτών τους, και μας έδωσαν σε συλλογές και συγγραφές (...) πολύτιμη ύλη για τη γενική επισκόπηση του πανελληνίου λαογραφικού θησαυρού, για τη μεθοδική του κατάταξη και για τα συμπεράσματα που χαίρεται τώρα η Λαογραφική Επιστήμη».⁷

Στη χορεία τους εντάσσεται και ο Μ.Ψ. Ήταν για τη Νάξο (όπως και άλλοι τοπικοί ερασιτέχνες λαογράφοι) ό,τι για την Αιτωλία ο Λουκόπουλος, για την Κάρπαθο ο Σοφός, για τη Σάμο ο Δημητρίου, κλπ. Υπήρξε ένας «... λαμπρός ερασιτέχνης λαογράφος, του οποίου το έργο θα εξήλευαν πολλοί επαγγελματίες του επιστημονικού αυτού κλάδου»,⁸ οι δε μελλούμενες γενιές «... θα κοινωνούν των μυστηρίων της παλαιάς φιλωτίτικης ζωής χάρη στους λαογραφικούς του θησαυρούς...»,⁹ κρίνει ορθώς ο καθηγητής Ι. Κ. Προμπονάς. «Ως εάν ο Εμμ. Ψαρράς να εσπούδασε κατά τα τελευταία έτη λαογραφίαν εις την Ευρώπην και ως εάν ήκουσε την διδασκαλίαν επιφανών ερευνητών, επαρουσίασεν ολοζώντανον τον βίον των συμπατριωτών του εις όλην την λειτουργικότητα και την δομήν του. Όλα τα θέματα που με θαυμαστήν λογοτεχνικήν δεξιότητιν πραγματεύεται έχουν σύνδεσιν εσωτερικήν χωρίς καμμίαν συνήθη λαογραφικήν κατάταξιν της ύλης. Ενδιαφέρεται πρωτίστως και ασφαλώς δι' αυτά ου μόνον ο ειδικός λαογράφος και ο ερασιτέχνης, ο καλλιεργημένος ή μη αναγνώστης, αλλά και ο ψυχολόγος και ο εθνογράφος και ο κοινωνιολόγος» παρατηρεί εύστοχα ο αείμνηστος Δ. Β. Οικονομίδης.¹⁰

Ο Μ.Ψ., δηλαδή, ανήκε στη μεγάλη εκείνη χορεία των αυτόκλητων πατριωτών του πνεύματος, οι οποίοι ενστερνίστηκαν το κάλεσμα του Νικολάου Πολίτου να συγκεντρώσουν τον θαυμαστό πλούτο τού (τότε *συγχρονικού*) ελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Ανήκει στους πατριώτες λογίους, στους *σιωπηλούς* λαογράφους, όπως τους αποκαλεί ο Λουκάτος, που έκαναν όνειρο ζωής να αναδείξουν σε *τοπικό επίπεδο* την ιδιαιτερότητα / *ετερότητα* του δικού τους τοπικού πολιτισμού, σε *εθνικό* δε τον λαϊκό πολιτισμό ως *αυταξία*. Το έργο αυτών των ανθρώπων παραμένει ανεκτίμητο, όπως έχουν κατά καιρούς αποφανθεί οι περισσότεροι θεράποντες της σύγχρονης λαογραφικής επιστήμης. Κρίνω βεβαίως πως θα ήταν ακόμη πιο σημαντικό, αν οι περισσότεροι από αυτούς περιορίζονταν *αποκλειστικά* στη συλλογή και τη δημοσίευση του υλικού τους, παραλείποντες να το σχολιάζουν ή να συντάσσουν (βασιζόμενοι σε αυτό) «επιστημονικές» εργασίες. Θα είχαμε αποφύγει πολλές κατηγορίες εις βάρος της Λαογραφίας, ειδικά από τους κατηγορούς της εκείνους που αρνούνται να εντρυφήσουν στις προόδους της κατά την τελευταία 50ετία. Βεβαίως, οι νεώ-

⁷ Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998, 16-17. Το πόνημα αυτό αφιερώνεται από τον συγγραφέα του, συν τοις άλλοις» και «Στους παλιούς και νεώτερους λαογράφους και συλλογείς των παλιών και νεώτερων ελληνικών χρόνων», ό.π., 7.

⁸ Ι. Κ. Προμπονάς, «Πρόλογος», στο Μανώλης Ιακ. Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, Κοινότητα Φιλωτίου Νάξου, Αθήνα 1994, 7.

⁹ Γιάννης Προμπονάς, «Μνήμη Μανώλη Ψαρρά», *Απεραθίτικα* 16/1998, 47.

¹⁰ Αναφέρεται στο Ι. Κ. Προμπονάς, «Πρόλογος», στο Μανώλης Ιακ. Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 8.

τεροι λαογράφοι, πλήρη γνώση έχοντες αυτού του ζητήματος, δεν δυσκολεύονται να εντοπίζουν τις όποιες «αυθαιρεσίες» στα κείμενά τους και να επιλέγουν από το υλικό που τους προσφέρεται τους πραγματικούς θησαυρούς του. Δυσκολεύομαι, λοιπόν, να κατανοήσω την περιφρονητική (έως απαξιωτική) στάση κάποιων ομοτέχνων μας προς αυτούς. Για την «καταλήστευση» του υλικού τους πάντως από τους ίδιους τους κριτές τους ουδέν αναφέρεται... Κατ' ουσίαν οι «λαογραφούντες και ιστοριογραφούντες» λόγιοι παραμένουν οι αφανείς ήρωες της τοπικής ιστορίας.

Στα επόμενα αποδεικνύω τη διατυπωθείσα απόφασή μου ότι η συμβολή του Μ.Ψ. στη σφαιρικότερη θεώρηση του ναξιακού «παραδοσιακού» πολιτισμού ήταν σημαντική. Το επιχειρώ αναλύοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θεωρώ ότι διαθέτει το λαογραφικό έργο του, ενώ παραλλήλως, με αφορμή αυτό, αναφέρομαι σε ζητήματα που απασχολούν την επιστήμη της Λαογραφίας. Πρωτίστως όμως κρίνω ότι πρέπει να εξάρω τη βασική γενεσιουργό αιτία που παρήγε το συγκεκριμένο εξαιρετικό λαογραφικό προϊόν. Αναφέρομαι στην *αυτοαναφορικότητα*¹¹ του δημιουργού του, αποτέλεσμα της πολυετούς σχέσης του με την οικεία του πολιτισμική ομάδα: «Οι διηγήσεις αυτές μ' εκάνανε σαν παιδί ν' ανατριχιάζω», «πόσα δεν έχω ακουστά για το βοσκό μας», «με αναστάτωναν τα παλιά τραγούδια που άκουα στους χορούς», «από το μπάππο μου είχ' ακουσμένα πολλές βολές», «από γέρους συγχωριανούς μου – άμα ήμουν παιδί – είχ' ακουστά πως στα παλιά χρόνια...», «τα πιο επάνω είναι από παράδοση που μικρό παιδί άκουσα στο Μαραθό, τα λιομαζώματα, τα βράδια κοντά στη φωτιά σαν παραμύθι, απού τη γριά Ντουντού τσ' Ελένης», «μ' εβεθαίωναν ακόμη γεωργοί...», «θυμάμαι που μας έλεγε ιστορίες για κλεψές, τσακωμούς και παληκαριές. Μας έλεγε για αράπηδες που βγαίνανε τις νύχτες με τους θησαυρούς τους στο Κάστρο τ' Απαρίλου, στην Αραμάδα της Πιάσας κι αλλού. Η διήγησή του ήτανε τόσο ζωντανή που μας συγκλόνιζε με τις αλλαγές στη φωνή του και τα χτυπήματα πού 'κανε», κλπ.¹² Ο Μ.Ψ. «εξ απαλών ονύχων» ήλθε σε επαφή με τον οικείο του πολιτισμό, αφού βίωνε την συνήθη καθημερινότητά του στο χωριό, στους κοινωνικούς του χώρους, ή αυτήν των σχολικών του διακοπών στους βοσκοτόπους των Αργιών, του Ακρωτηριού, του Μαραθού. Εκεί εμυείτο στα μυστικά της ζωής, στα «μαντροκαθίστα και τα τυροκομεία, στ' αλώνια με τα θέρητα και τις θεμωνιές και τα λιομαζώματα με τις νυχτερινές φωτιές και τα ψησίματα στη χόβολη, μες στους μητάτους».¹³ Στα μέρη αυτά τα εξωτικά, στα μέρη των ξωτάρηδων, στους Όξω Τόπους,¹⁴ στους τόπους της μνήμης του που ουδέ-

¹¹ Για τον όρο βλ. ενδεικτικά στην εργασία μου «Με τους Πακιστανούς στα χωράφια και τις Βουλγάρες στο σπίτι για τη φροντίδα υπερηλίκων: Άτυπη εργασία και διανθρωπίνες σχέσεις σε μια αγροτική ναξιακή κοινότητα. (Λαογραφική θεώρηση από την πλευρά των γηγενών)», *Ναξιακά* 1 (2011), 191-192.

¹² Όλα τα παραθέματα προέρχονται από την εργασία του «Πειρατικές θύμησης από τη Νάξο. (Βγαλμένες από τη χιλιόχρονη πειρατεία στα νησιά του Αιγαίου)», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Κοινότητα Φιλωτίου, Αθήνα 1994, 779-821. Το τελευταίο μόνον προέρχεται από τις «Ιστορίες του Κατσάγριλα», *Ναξιακά* 2 (Μάιος-Ιούνιος 1985), 43.

¹³ Μανόλης Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεκτα [Φιλωτίου]», στον τόμο *Φιλώτι*, τ. Α', Σύλλογος Φιλωτιτών Νάξου, Αθήνα 1986, 191.

¹⁴ Από την πλήθουσα σχετική βιβλιογραφία για τον ιερό # ανιέρο, μέσα # έξω, κοινωνικό # μη κοινωνικοποιημένο χώρο, κλπ., βλ. ενδεικτικά Α.-Φ. Λαγόπουλος, *Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθάγιάσης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και η προέλευσή τους*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002· Β. Ντισιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και τον χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003· Γαρυφ. Θεοδωρίδου, «Η σημασία του χώρου στη σύγχρονη Λαογραφία», στο Μ. Γ. Βαρβούνης, Μ. Γ. Σέρρης (δ/νση), *Ελληνική*

ποτε ελησμόνησε, βίωνε *αβιάστως* την παράδοση, ψυχῇ τε καὶ σώματι. Διαμόρφωνε, παραλλήλως, το γλωσσικό του αισθητήριο, την αισθητική του (αφημένος στην εξαισία ομορφιά του φιλωτίτικου «άγριου» φυσικού κόσμου¹⁵). Δηλαδή, ο λόγιος αυτός, κοινωνικό προϊόν της εποχής του και των συνθηκών που τον διαμόρφωσαν, όπως όλοι σχεδόν οι της κατηγορίας του (απαξιωμένοι – όπως προείπα – από κάποιους «μοντερνιστές» θεράποντες της Λαογραφίας και κυρίως των συναφών προς αυτήν ανθρωπιστικών σπουδών) έκανε καθ' όλον τον χρόνο της παραμονής του στο Φιλώτι επιτόπια έρευνα με *συμμετοχική παρατήρηση*,¹⁶ και μάλιστα στην πιο ακραιφνή της μορφή, δεκαετίες πριν ο όρος αυτός εισαχθεί στην ελληνική βιβλιογραφία!

Εκτός των προαναφερθέντων, οι άλλοι *χώροι* που διαμόρφωσαν την προσωπικότητά του Μ.Ψ. ήταν η πατρική του οικία, οι οικίες των παππούδων και των συγγενών του, το σχολείο και η *Λότζα* (ο υπαίθριος χώρος για βεγγέρα της κάθε γειτονιάς, «το σκολειό κι ο καφενές της»,¹⁷ με συνομιλητές σοφούς γέροντες και γερόντισσες). Θεωρώ αξιομνημόνευτη την παρατήρηση ότι ο ίδιος *αυτοπροσδιορίζεται* βασιζόμενος στις επιδράσεις που άσκησαν στην προσωπικότητά του οι οικογενειακές του ρίζες, *μητρογραμμικές* και *πατρογραμμικές*: Οσάκις βρισκόταν στο χωριό, γράφει, πάντοτε εύρισκε καταφύγιο στον εκ μητρός παππού του, τον Κατσάγγιλα, και στο σπιτικό της θείας του Κουρούπαινας, σε άτομα, δηλαδή, καταγινόμενα με την κτηνοτροφία και με όσα αυτή συνεπαγόταν· αντιθέτως, οι Ψαρράδες ασχολούνταν περισσότερο με τη γεωργία, τη δενδροκαλλιέργεια, ήταν «ανωτέρου κοινωνικού κύρους» ως εγγράμματοι (με ιερείς στο σόι τους και καγκελάριους), από της βοσκοσύνης τη σκληράδα «αμόλυντοι».¹⁸ Με πλήρη συναίσθηση της υπερβολής που τυχόν ενέχει η παρακάτω σκέψη μου, τολμώ να παρατηρήσω ότι ενεγράφησαν στην ψυχή του ήχοι, μουσικές και αφηγήσεις ήδη από τον χώρο της νηπιακής του κούνιας, «από λίκνου» δηλαδή, όπου οι «προλαάδες» του τού «*τραγουδούσαν όλα τα παλιά θυζαντινά νανουρίσματα και τα παθήματα των αντρειωμένων...*».¹⁹ Όλα αυτά, ένα βιωμένο πρωτογενές λαογραφικό υλικό ανεκτίμητης αξίας, χαράχθηκαν ανεξίτηλα στη μνήμη του, παρακαταθήκη και ταμείυμα, και έγιναν αργότερα άρθρα, μελέτες, βιβλία. Η *μνήμη του αφηγείται το παρελθόν*, αυτό είναι το κομβικό σημείο στη θεώρηση του Μ.Ψ. Είχε δε, όπως μαρτυρεί ο γιος του Στέφανος, ισχυρότατη μνήμη...

Ακολούθως, ήλθε η εκπαίδευση, η ένταξη στον κύκλο των μορφωμένων, το επάγγελμα, η οικειοθελής ενασχόληση με τη λαογραφία του χωριού του. Το υπόβαθρο, όπως προειπώθηκε, υπήρχε· η αγάπη προς την οικεία παράδοση, η καλλιεργημένη επιθυμία του να μεταλαμπαδεύσει τη γνώση στους νεώτερους ως διδάσκαλός τους ήταν (κατ' εμέ) δεδομένα στοιχεία του χαρακτήρα του. «Η παρατηρητικότητα, το διεισδυτικόν βλέμμα και η αγάπη του Εμμ. Ιακ. Ψαρρά προς τον παραδοσιακόν τρόπον του βίου και τον πολιτισμόν της νήσου μας επέτυχον να παρουσιάσουν γραφικήν και ζωντανήν την εικόνα ενός σημαντικού τμήματος εκ των μνημείων του λόγου της

Λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές, τ. Β', Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, 483-533.

¹⁵ Πρβλ. Αντ. Τζιώτης, *Φιλώτι Νάξου, ... θέας μάλιστα άξιον!*, Αθήνα 2006.

¹⁶ J. Okely, «Anthropology and autobiography: Participatory experience and embodied knowledge», στο J. Okely, H. Callaway (eds), *Anthropology and autobiography*, Routledge, London 1992, 1-28.

¹⁷ Μανόλης Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεικτα [Φιλωτίου]», ό.π., 266 κ.ε., 269.

¹⁸ Ό.π., 191.

¹⁹ Μανόλης Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεικτα [Φιλωτίου]», ό.π., 179.

ναξιακής λαογραφίας»,²⁰ είχε γράψει ο Δ.Β. Οικονομίδης. Φυσικά, όχι μόνον των «μνημείων του λόγου», αλλά και άλλων θεματικών της Λαογραφίας, όπως φαίνεται από την αναλυτική κατάταξη των εργασιών του που επιχειρώ στο τέλος της εδώ εργασίας. Αρωγούς του στην επιτόπια έρευνά του είχε παιδιά, μαθητές του στο Γυμνάσιο Τραγέας,²¹ γυναίκες του χωριού: «Συγκέντρωσα τα παιδιά και τα δασκά-λεψα απάνω στο θέμα που ζητούσα τη βοήθειά τους, μετά τους μοίρασα από ένα δωδεκάφυλλο τετράδιο, με την παράκληση να το γεμίσουν τραγούδια απ' αυτά που θα τους λέγανε οι μανάδες τους κι οι γιαγιάδες τους, τραγουδίστρες και χορεύτρες τα χρόνια εκείνα στο χωριό μας...».²² Με θλίψη διαπιστώνει ότι η πρόθυμη αρωγή εκείνων των χρόνων αποτελεί κραυγαλέα αντίθεση στην αδιαφορία που συνάντησε πλέον τη δεκαετία του 1970-80, εξ αιτίας της οποίας η συλλογή των αποκριάτικων (συγκεκριμένα) ασμάτων δεν συμπληρώθηκε με νέα δεδομένα.²³

Την εποχή του πρωτίστως αναπαριστά ο Μ.Ψ., *συγχρονικά*, το μεσοπολεμικό Φιλώτι. Θυμίζω ότι γεννήθηκε το 1910. Στρέφει τους προβολείς του ερευνητικού του ενδιαφέροντος στη *συγχρονία*, στη μελέτη της ιδιοπροσωπίας τού τότε ακόμη ανθηρού και λειτουργούντος οικείου «παραδοσιακού» πολιτισμού. Αξίζει να αναφερθεί ότι δεν ασχολήθηκε με τη λαογραφία κάποιας άλλης ναξιακής κοινότητας, γιατί αφιερώθηκε αποκλειστικά σε αυτήν του γενέθλιου τόπου.²⁴ Τον παρομοιάζω, στο εν λόγω ζήτημα, με τον έτερο σημαντικό νάξιο ερασιτέχνη λαογράφο Μανόλη Κατσούρη. Αμφότεροι, με τη στάση τους αυτήν, κρίνω πως αναδεικνύουν τα βαθύτερα αίτια της ενασχολή-σεώς τους με τη γενέτειρα. Ο αείμνηστος Ν. Κεφαλληνιάδης δηλαδή, σύμφωνα με την παραπάνω παρατήρησή μου, ανήκει σε άλλη κατηγορία τοπικών λογίων.²⁵

Βεβαίως, οι *αναπαράστάσεις* του φιλωτίτικου κόσμου που επιχειρεί φθάνουν ενίοτε έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αφού πηγές του (καθ' ομολογίαν του) υπήρξαν πληροφορητές γεννημένοι προ του εθνικού απελευθερωτικού αγώνα: «Ό,τι θα σας πω εδώ πέρα, ίσως σε πολλούς να φανεί απίστευτο, ότι δηλαδή, σαν ήμουν παιδί μίλησα με ανθρώπους που 'τον γεννημένοι μπρος από το 1821. Ένας τέτοιος ήτανε η προλαλά μου η Κυριακή, η Χατζησταματοπούλα, η λαλά του πατέρα μου».²⁶ Την παράδοση (π.χ.) για την αναθεματίστρα στο Φιλώτι, μετά την θρυλούμενη ανταρσία των χωρικών του κατά της οθωμανικής εξουσίας, μάς βεβαιώνει ότι την άκουσε από τον γερο-Βρετοέργη, γεννημένον την περίοδο της Ανεξαρτησίας. Όμως αυτήν την ίδια παράδοση την είχε αφηγηθεί στον γέροντα πληροφορητή του ο πατέρας του, ο οποίος ήταν παρών στα γεγονότα του αναθεματισμού.²⁷

Άρα, με δεδομένο ότι αρέσκεται να αναζητά την απώτερη συγχρονική κατάσταση

²⁰ Αναφέρεται στο Ι. Κ. Προμπονάς, «Πρόλογος», στο Μανώλης Ιακ. Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 8.

²¹ Πρβλ. Στέφ. Ψαρράς, «Η ποίηση του παραμυθά Σάββα από το Φιλώτι της Νάξου», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης, Μ. Γ. Σέρρης (επιμ.), *Δρυς υψικάρηνος. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτριο Β. Οικονομίδη*, Graphopress, Αθήνα 2007, 701.

²² Μανόλης Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 103.

²³ Μανόλης Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 104.

²⁴ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η έρευνά του για τις λαϊκές παραδόσεις περί θησαυρών, η οποία επεκτείνεται και σε άλλα ναξιακά χωριά.

²⁵ Βλ. Μ. Γ. Σέρρης, «Ο Νίκος Κεφαλληνιάδης ως λαογράφος», *Ναξιακά*, τχ. 17/55 (Ιούνιος - Αύγουστος 2005), 12-16.

²⁶ Μανόλης Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεικτα [Φιλωτίου]», ό.π., 184.

²⁷ Ό.π., 362.

των μελετώμενων «πραγμάτων», επιχειρεί να αναπαραστήσει την «αυθεντικότητα»²⁸ του οικείου του λαϊκού πολιτισμού, την οποία αυτός ενεφάνιζε κατά τον 19^ο αιώνα. Δεν εννοώ, δηλαδή, ιστορικές αναδρομές του στο απώτατο παρελθόν ή συνδέσεις αυτών των εποχών με το αρχαιοελληνικό ή μεσαιωνικό ιστορικό παρελθόν του χωριού. Το εν λόγω θέμα πραγματεύομαι πιο αναλυτικά εδώ παρακάτω.

Καταγράφει το «παλιό», αλλά το πλαισιώνει με το νεωτερικό όταν και όπου αυτό υφίσταται. Με τις αναπόφευκτες, δηλαδή, αλλαγές που παρατηρήθηκαν στον λαϊκό πολιτισμό του Φιλωτιού, κυρίως από το 1950 και μετά, αυτήν την οριακή / μεταβατική εποχή όχι μόνον για τον λαϊκό πολιτισμό του εν λόγω ναξιακού χωριού, αλλά όλης της Ελλάδας. Οι μέχρι τότε συνήθειες πρακτικές που συνέχισαν τον φιλωτίτικο πολιτισμό της ισχυρής κοινωνικότητας και παρήγαν την ομοιότητα δέχθηκαν ένα πλήγμα. Είναι η εποχή που άρχιζε αναπότρεπτος ο εξαστισμός της υπαίθρου και η διεκυστίνδου ανάμεσα στο «παραδοσιακό» και στον εκσυγχρονισμό έδειχνε ήδη τον τελικό νικητή.

Δεν προβαίνει όμως μόνον στον εντοπισμό αυτών των αλλαγών, αλλά επισημαίνει σε πολλές περιπτώσεις τις κοινωνικές επιπτώσεις τους. Ο χορός Βλάχα (π.χ.) και ο τρόπος που χορευόταν αποτελεί αφ' ενός ένα αξιοπρόσεκτο μελέτημα, αφ' ετέρου μια «επαναστατική», κατά δικόν του χαρακτηρισμό, κοινωνική αλλαγή. Αναφέρομαι στην κατάργηση της χρήσεως του μαντηλιού από τους χορευτές της (περί το 1870-80) και το τελικό «πιάσιμό» τους από τους ώμους, αφού εν τω μεταξύ και διαδοχικώς «πιάστηκαν» από τα καλαμόχερα, τους αγκώνες και τα μπράτσα. Οι προτροπές των «διαμαρτυρομένων» οπαδών της παράδοσης διά των παρακάτω διστίχων έμειναν ανενεργές:

*Ελάτε να χορέψουμε Βλάχα με το μαντήλι
να πούμε τα πειρματικά κι ύστερα πάλι φίλοι.*

*Κατεβάστε τα χέρια από τσ' ώμοι βρε κοπέλια,
το μαντήλι πάλι πιάστε, τα παλιά για να κρατάτε.*²⁹

Οφείλω να τονίσω τις κοινωνικές αντιδράσεις ενός τέτοιου «άπρεπου» θεάματος, ενός «σοβαρού παραπατήματος»,³⁰ να αγγίζονται, δηλαδή, άνδρες και γυναίκες στο χορό από τα ακροδάκτυλα. Ο Μ.Ψ. κάνει λόγο για πόλεμο νεολαίας και γερόντων, στον αιώνιο πόλεμο συντήρησης και εξέλιξης, προσκομίζει δε τις αναμφισβήτητες μαρτυρίες της θείας του Κουρούπαινας, η γιαγιά της οποίας συμμετείχε στον ιστορικό εκείνον αποκριάτικο χορό. Παραλληλίζει μάλιστα τις επιπτώσεις της αλλαγής αυτής με τις κοινωνικές αντίστοιχες της διεισδύσεως στον πολιτισμό της αναψυχής των Φιλωτιτών (το 1911-12) ενός ξενόφερτου παιχνιδιού, του *σχοινακιού* (φυσικά μετά από λίγο έγινε κι αυτό «παραδοσιακό»). Η εν λόγω αλλαγή έγινε αιτία να ξετρελαθούν παιδιά και νεώτεροι (τέτοιου είδους αλλαγές είναι ευκόλως αποδεκτές),

²⁸ Για τον πολυπαθή αυτόν όρο βλ. ενδεικτικά J. Linnekin, «Cultural invention and the dilemma of authenticity», *American Anthropologist* 93 (1991), 446-449· Ελευθερία Δέλτσου, «Ο "ιστορικός τόπος" και η σημασία της παράδοσης για το έθνος-κράτος», *Εθνολογία* 4 (1995), 107-126· Ευ. Αυδίκος, «Η Κάρπαθος ως λαογραφικό και ανθρωπολογικό παράδειγμα», στον τόμο Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης (επιμ.), *Κάρπαθος και Λαογραφία. Β' Διεθνές Συνέδριο Καρπαθιακής Λαογραφίας (Κάρπαθος, 26-29 Σεπτεμβρίου 2001)*, Πρακτικά, Αθήνα 2003, 71-86· Μ. Γ. Σέρνης, *Ακλήρηματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αντώνης Αναγνώστου, Αθήνα 2005, 220-221.

²⁹ Μανόλης Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 46, 47.

³⁰ Οι χαρακτηρισμοί αναφέρονται στο Μανόλη Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεικτα [Φιλωτίου]», ό.π., 47.

αλλά και να αποτυπωθούν μάλιστα οι αντιδράσεις σε δίστιχα, που *αυθορμήτως* ο φιλωίτικος λαός συνέθεσε, φιλοσκώπτων και ποιητικός συνάμα, τόσο γι' αυτούς που οικειοποιήθηκαν το νεωτερικό είδος, όσο και για εκείνες τις νεαρές που επεδείκνυαν επίδοση θαυμαστή.

Επανέρχομαι στην «επαναστατική αλλαγή» της Βλάχας, για κάποιες λαογραφικές θεωρητικές παρατηρήσεις. Η λαογραφία ήταν πράγματι μια «άσωμη» επιστήμη, με την έννοια πως το ανθρώπινο σώμα του «παραδοσιακού» ανθρώπου δεν την απασχόλησε καθ' εαυτό, παρά μόνον σε κάποιες αποκριάτικες εκδηλώσεις, τότε που ο κόσμος αντιστρέφεται για κάποιο χρονικό διάστημα και επιτρέπεται στο σώμα να «ομιλήσει» ελεύθερο. Μια «ιστορία του σώματος» στο Φιλώτι θα συμπεριελάμβανε αυτήν την στιγμή της ιστορικότητάς του. (Ο Μ.Ψ. το πρόσεξε ίσως και λόγω του επαγγέλματός του). Αποτελεί ένα τμήμα της συνολικής ιστορίας του χωριού, με όρους Ζακ Λε Γκοφ.³¹ Αγγίχθηκαν τα ανθρώπινα χέρια, ανδρικά με γυναικεία, συναντήθηκαν κορμιά! Τα σώματα οριοθετούν την έμφυλη διάκριση, την κοινωνική δηλαδή. Στο χέρι, ειδικότερα, ως όργανο αφής και αντικείμενο αφής, πραγματοποιείται η διαδικασία του αγγίγματος. *Οι επιφάνειες όμως και τα ειδικά σημεία που κάποιοι δύναται να αγγίξει ορίζονται από πολιτισμικές τυποποιήσεις.* Σύμφωνα με τον καρτεσιανό δυισμό του σώματος (τη διμερή διάκριση του σωματικού *σε πάνω και κάτω*³²) ανήκει στη δεύτερη παραπάνω κατηγορία, μαζί με την κοιλιακή χώρα και τα γεννητικά όργανα, είναι προέκταση του «βδελυρού» σώματος, άρα ανήκει στα «διαβολικά» του τμήματα. Η κοινωνία επιβάλλει στο άτομο μια αυστηρά καθορισμένη χρήση του, η εξουσία παράγει το κοινωνικό σώμα.³³ Έγραψα σε παλαιότερη εργασία μου ότι η πειθαρχία κατά τον Φουκώ είναι ένας «...τρόπος άσκησης εξουσίας, που συμπεριλαμβάνει ένα σύνολο τεχνικών, οργάνων, μεθόδων, διαδικασιών, στόχων τελικά (...). Ο Φουκώ αξιοποιεί την έννοια του *σώματος*, μέσα από μια “πολιτική ιστορία των σωμάτων”:

Η *πειθαρχική εξουσία* υπάρχει στον βαθμό που καταφέρνει να ελέγχει τα σώματα και να τα καθιστά υποταγμένα και εξασκημένα να υπακούουν πειθήνια αλλά *παραγωγικά* για την ίδια. Το επίδικο αντικείμενο για την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας είναι ο έλεγχος πάνω στα σώματα, η “κανονικοποίηση”, η ρύθμιση των λειτουργιών τους. Ο εξουσιαστικός λόγος κατασκευάζει μια συγκεκριμένη εικόνα του σώματος, καθορίζει τον τρόπο θέασής του (το γνωστό *φουκωικό βλέμμα*)· η εκπαίδευση των βλεμμάτων οδηγεί στην πειθαρχία, και τέλος στην επιτήρηση».³⁴

³¹ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

³² Βλ. ενδεικτικά Γ. Κιουρτσάκης, *Καρναβάλι και καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Κέδρος, Αθήνα 1995· ο ίδιος, *Η τρελή σοφία και τα ανίερα ιερά. Δοκίμιο για το καρναβάλι και τη γλώσσα του*, Νεφέλη, Αθήνα 2003, στα αντίστοιχα λήμματα των βιβλίων.

³³ Γι' αυτό ειδικότερα το θέμα βλ. ενδεικτικά Μ. Φουκώ, *Η Μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991· ο ίδιος, *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, Κέδρος, Αθήνα 1976, 11-46, 181-259· J. Butler, «Σώματα που έχουν σημασία: Σχετικά με τα όρια του “φύλου” στο επίπεδο λόγου», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, νήσος, Αθήνα 2004, 181-204· Th. Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Πολύτροπον, Αθήνα 2003· G. Vigarello, *Το καθαρό και το θρώμικο: Η σωματική υγιεινή από τον μεσαίωνα ως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000· Ελένη Παπαγαρουφάλη, *Δώρα ζωής μετά θάνατον: Πολιτισμικές εμπειρίες*, Πατάκης, Αθήνα 2002· Δήμητρα Μακρυνιώτη (εισαγ. - μετάφρ.), Erving Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, 26 κ.ε. Στις σελίδες 55-58 ο ενδιαφερόμενος θα βρει ξενόγλωσση σχετική βιβλιογραφία.

³⁴ Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του*

Έμπειρος παρατηρητής του λαϊκού ακόμη (folk) πολιτισμού του χωριού του ο Μ.Ψ. διακρίνει – επιπλέον – την επελθούσα αλλαγή στα θέματα και στους σκοπούς των τραγουδιών, στους ρυθμούς των χορών (με αποκορύφωμα στα δρώμενα της Καθαρής Δευτέρας, όπου, δίπλα στα χαρούμενα άσματα των ημερών, βρίσκουν πλέον θέση *παραλογές, τραγούδια της ξενιτιάς*, για ξενιτεμένους γενικώς και στρατιώτες, τα λεγόμενα *παρατράγουδα*), στη χαλάρωση του κοινωνικού ιστού, στα χαμένα επαγγέλματα και στις γυναικείες ενασχολήσεις, κ.α.

Οι αλλαγές αυτές τού προξενούν θλίψη, θεωρεί πως ο «*νιόστιχος κόρμος* [= κόσμος] *εΐνηκε σήμερα τέλεια μονόχωντος*». Το παρελθόν είναι σχεδόν πάντοτε για κάποιους ανθρώπους, κυρίως τους μεγάλης ηλικίας, αξιολογότερο του παρόντος. Η υπερεκτίμηση αυτή εδράζεται στην πανανθρώπινη σχέση του ανθρώπου με την παιδική του ηλικία και τις μνήμες της. Ο εξωραϊσμός του παρελθόντος βασίζεται στην αισιοδοξία της ανάμνησης, στην τάση για την *αιώνια επιστροφή* στην αρχή, στην ιστορία των απαρχών, στον «*μυστικό*» χάρτη της παράδοσης, μια νοσταλγική αγκίστρωση στις ρίζες, όπου όλα ήταν σημαντικότερα του παρόντος.³⁵ Οι αγροτικές κοινωνίες εξέλαβαν το νόημα της εξέλιξης ως παρακμή, μαθημένες επί αιώνες στην ανεπαίσθητη, αργόσυρτη κίνηση. Ο Μαρξ μίλησε για την αντιδραστική λατρεία του παρελθόντος, τη λατρεία των αναμνήσεων του παρελθόντος.³⁶ Άρα, σε κάθε περίπτωση, η παρούσα (υπολειπόμενη του παρελθόντος) κατάσταση των πραγμάτων οφείλει να διορθωθεί, για να συμμορφωθεί προς την παρελθούσα, εξειδανικευμένη πραγματικότητα.³⁷ Πάντοτε, όπως και σήμερα, ο τρέχων χρόνος της ζωής μας παραμένει άγνωστος ως ανεπαίσθητος, παράλογος και άνευ νοήματος, γι' αυτό και αξιολογείται κατώτερος.

Πρώτο χαρακτηριστικό του έργου του θεωρώ την απουσία τοπικισμών, μεγαλοϊδεατισμών και εσφαλμένων αναγωγών των φαινομένων που εξετάζει στο αρχαιοελληνικό παρελθόν. Μια αντίθετη προς τα παραπάνω στάση χαρακτήριζε τους περισσότερους τοπικούς λογίους που κατέγιναν με την Λαογραφία ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., στο πλαίσιο της γνωστής από τον ίδιο αυτόν αιώνα προσπάθειας της ελληνικής πνευματικής ελίτ να αποδείξει την *τριμερή ενότητα του ελληνικού έθνους εν τόπω και χρόνω* και την αδιάσπαστη συνέχειά του.³⁸ Πολλοί από αυτούς υπέρεβαλαν στις εκτιμήσεις τους για τον οικείο τους τοπικό πολιτισμό, τον θεώρησαν (ο καθείς) ομφαλό της γης, τόνισαν λανθασμένα, συνειδητά ή ασυνείδητα, την *αποκλειστικότητα* και τη *μοναδικότητά* του. Προσπάθησαν (επηρεασμένοι από τον ζήλο της εποχής τους, στο πλαίσιο πάντοτε του γερμανικού ρομαντισμού κινούμενοι, υπό την πίεση και των ιδεών του Φαλμεράγερ για τους νεοέλληνες) να αναγάγουν όλα σχεδόν τα σύγχρονά τους λαογραφικά φαινόμενα σε ένα απώτερο εθνικό παρελθόν, και μάλιστα στην κλασική αρχαιότητα.³⁹ Ο Μ.Ψ. παρακάμπτει τέτοιους σκοπέλους, αλλά όπου κρίνει ότι υφίσταται *αποδεδειγμένως* μια τέτοια σύνδεση δεν φοβάται

Μιχαήλ Μητσάκη: *Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, 226.

³⁵ Πρβλ. Μ. Eliade, *Κόσμος και ιστορία, ή ο μύθος της αιώνιας επιστροφής*, μτφρ. Στρ. Ψύλλος, Μ. Μπέγζος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

³⁶ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., 43.

³⁷ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, 191.

³⁸ Αθ. Καραθανάσης, *Η τρίσημη ενότητα του ελληνισμού: Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νέος Ελληνισμός*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.

³⁹ Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Για την ελληνική Λαογραφία», στο βιβλίο του *Θέματα Λαογραφίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, 11 κ.ε.

να την παρουσιάσει, ακόμη και με το *θαρρώ πως...* Το αίτημα της αυτογνωσίας των Φιλωτιτών, μέσω του τοπικού (= της ανάδειξης της τοπικής ταυτότητας, του τοπικού τους πολιτισμού) υπηρετείται από τον Μ.Ψ. με αξιοπρέπεια και επιστημονικότητα. Δεν «επινοεί» παραδόσεις⁴⁰ για το χωριό του. Τελικά, βεβαίως, με όσα καταγράφει και σχολιάζει, *επιβεβαιώνει* ταυτότητες.

Ως δεύτερο χαρακτηριστικό του θεωρώ την *ένταξη των κοινωνικών φαινομένων που περιγράφει στο χωροχρόνο του χωριού του και την ανάδειξη της λειτουργικότητάς τους*. Συνδέει πάντοτε το υλικό που αποθησαυρίζει με την *ιστορία* και το *κοινωνικό γίνεσθαι* του Φιλωτίου, με το κοινωνικό πλαίσιο της δημιουργίας του, άρα και με συγκεκριμένο χρόνο. Παλεύει να πετύχει τη *σφαιρική θεώρηση* των μελετώμενων φαινομένων, να αποδώσει την ιστορική τους διάσταση.⁴¹ Γνωρίζει ότι αυτά δεν «κάτέπεσαν ουρανόθεν», αλλά ότι είναι προϊόντα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας που μεταβάλλεται, και φυσικά αλλάζουν και αυτά μαζί της. Όπως μόλις προείπα, είναι θαυμαστή η επιχειρούμενη σύνδεση αυτών των λαογραφικών φαινομένων με τον χώρο. Οι ατέλειωτες (π.χ.) ιστορίες που έχει παραθέσει ο Μ.Ψ. για τους κρυμμένους θησαυρούς, οι παραδόσεις του για τις νεράιδες, τα παραμύθια του, κτλ. δεν είναι μνημεία του φιλωτίτικου λαϊκού λόγου *ξεκομμένα* και *αιωρούμενα* μέσα σε έναν κατασκευασμένο μεταχώρο. Δεν τα είδε, όπως οι περισσότεροι «παλαιοί» λαογράφοι, ως φιλολογικά *κείμενα*, απομονωμένα από τους χώρους όπου επιτελούσαν τη λειτουργία τους, δηλαδή τη *Λότηα* με τις βεγγέρες της, τους φούρνους τον χειμώνα, το χωράφι και τα βοσκοτόπια άλλοτε. *Διαισθητικά* διείδε την κοινωνική τους *χρησιμότητα*, τη λειτουργική τους διάσταση, αυτό που η σύγχρονη λαογραφία αποκαλεί *λειτουργισμό*.⁴²

Η *ανάδειξη θεμάτων «ασήμαντων ή «μη σοβαρών» κατά την κρίνουσα εποχή του* είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό του έργου του. Θέματα όπως π.χ., ένας ιδιότυπος πολιτικός γάμος στο Φιλώτι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Κυκλαδική Γυμναστική Λαογραφία, οι «ταχυδρόμοι» των χωριών της Νάξου, ο τελευταίος παραμυθός του Φιλωτίου, κ.ά., ήταν άγνωστα και παράξενα, πιθανώς «μη σοβαρά» όταν πρωτοδημοσιεύτηκαν. Για το τι είναι και ποιος ορίζει το *ασήμαντο* και το *σοβαρό* λαογραφικό θέμα, για την κοινωνική ιεραρχία των θεμάτων της επιστήμης δηλαδή, είχα παραθέσει στον προηγούμενο τόμο των *Ναξιακών* τις απόψεις του γάλλου διανοητή Pierre Bourdieu: Τα διακρίνει (θυμίζω) σε «ανάξια διερεύνησης» (obscurs) και «αναγνωρισμένα από την οικεία επιστημονική κοινότητα» / «σημαντικά» (prestigieux).⁴³ Θεωρεί πως κάθε ερευνητής υιοθετεί αυτήν την αξιολογική ιεραρχία, και κρίνει ότι κατά πάσαν πιθανότητα «οι πιο ουσιώδεις επιστημονικά εργασίες ενός ερευνητή οι σχετικές με “ασήμαντα” θέματα/αντικείμενα έχουν ελάχιστες πιθανότητες να τύχουν της αναγνώρισης που τυγχάνουν άλλες λιγότερο ενδιαφέρουσες επιστημονικά εργασίες, αλλά οι οποίες αναφέρονται σε “σημαντικά” θέματα, ασχέτως αν αυτά τα τελευταία

⁴⁰ Με τη σημασία που έδωσαν στον όρο οι E. Hobsbawm, T. Ranger, *Η ανακάλυψη της παράδοσης*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

⁴¹ Πρβλ. Μ. Γ. Μερakλής, «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», στο βιβλίο του *Λαογραφικά ζητήματα*, Εκδόσεις Χ. Μπούρα, Αθήνα 1989, 15-25.

⁴² Βλ. ενδεικτικά για τον όρο Ευαγγελή Ντάτση, *Η ποιητική του λαϊκού λόγου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, 261-267.

⁴³ Πιερ Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, πρόλογος, επιμέλεια Ν. Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα 1994, 51 κ.ε.

συνήθως είναι κατ' ουσίαν τα πιο ασήμαντα και ανώδυνα».⁴⁴

Επικεντρώνω την προσοχή μου, ενδεικτικά, στην εργασία του για τον τελευταίο παραμυθά του χωριού του.⁴⁵ Πολύ πριν εισαχθούν στην Ελλάδα οι πρωτοποριακές (όντως) απόψεις για την *εθνογραφική μελέτη του παραμυθιού*, ο «λαογραφίζων» Μ.Ψ. είχε *δαισθανθεί* ότι μια πληρέστερη μελέτη για το τοπικό παραμύθι δεν έπρεπε να αρκестεί μόνον στη συλλογή των κειμένων, αλλά να συμπεριλάβει (α) την πολύ-πλευρη προσωπικότητα του αφηγητή-παραμυθά (την ηλικία του, το επάγγελμά του, τις γνώσεις του, τις σχέσεις του με την κοινωνία κτλ.), (β) τους χώρους που αυτός αφηγείται τα παραμύθια, και κυρίως (γ) το context της αφήγησης (τις χειρονομίες του-εξωγλωσσικό πλαίσιο, το ύφος του λόγου του, τις αντιδράσεις του ακροατηρίου, την παρουσία ή όχι μουσικής, κτλ.).⁴⁶ Αυτά *προαισθάνθηκε* και τα έκανε πράξη ο Μ.Ψ., γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι «επώνυμοι» σύγχρονοι λαογράφοι που ασχολούνται με το παραμύθι παραπέμπουν σε αυτήν την εργασία του ως πρωτοποριακή, παρόμοια με αυτήν του Αδαμ. Αδαμαντίου. Σημασία έχει ότι την εποχή που κυκλοφορήθηκε η σχετική εργασία του Μ.Ψ. ουδείς της έδωσε σημασία...

Τέταρτο χαρακτηριστικό του αξιολογώ την *ανάδειξη της σημασίας των κοινωνικών χώρων*, όπου *ξεδιπλώνόταν η πολυδιάστατη «παλαιά» ζωή των συγχωριανών του, ως χώρων επικοινωνιακών και ψυχαγωγικών*. Η λαογραφία έχει αναδείξει τη σημασία τους στη διαμόρφωση του ατόμου και του πολιτισμού του, και τανάπαλιν.⁴⁷ Ο αυτοδίδακτος Μ.Ψ. *δαισθάνεται* αυτήν την καθοριστικής σημασίας σχέση και την αναδεικνύει οσάκις κρίνει ότι χρειάζεται. Την συναντήσαμε εδώ, παραπάνω, όταν αναφέρθηκα στους χώρους-τοπόσημα που διαμόρφωσαν την προσωπικότητά του. Στην παρούσα ενότητα αναφέρομαι ειδικότερα σ' αυτούς του *Σκληβά* και του *Λαχαναριού*, οι οποίοι, ως παραστασιακοί, γενικώς, δημόσιοι χώροι μεταβάλλονταν με μια υποτυπώδη σκηνική διακόσμηση σε αποκλειστικά *θεατρικούς*, και στους οποίους η κοινότητα (δημιουργός και καταναλωτής του θεάματος) *συνενεργούσε* για την επιτέλεση των λαϊκών δρωμένων, (π.χ.) της αποκριάς, και παρείχε εξάισια δείγματα μιας στέρεης κοινωνικής ζωής. Απολαύστε στο παρακάτω κείμενο του Μ.Ψ. τι σημαίνει:

- δημόσιος χώρος, οικειοποίησή του, αναπαράστασή του,
- σύνδεσή του με συγκεκριμένο είδος μουσικής και μουσικού οργάνου (εξ ου η «διαμάχη» ενός χώρου με άλλον),
- κοινωνικά καθορισμένη διάταξη των ατόμων εντός του,
- η μνήμη των αισθήσεων γι' αυτόν,⁴⁸ κυρίως η οπτική, αλλά και η ακουστική. Ο χώρος είναι πεδίο γνώσεως, διά των αισθήσεων: «*Είναι αδύνατο ο σημερινός νέος του Φιλωτιού να φανταστεί πώς ήτανε το δώμα του Σκληβά την εποχή αυτή της ακμής*

⁴⁴ Μ. Γ. Σέργης, «“Ξεχωριστοί άνθρωποι” στην ελληνική “παραδοσιακή” κοινωνία του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του “μεταπράτη” Νικόλα Θεωνά από το Φιλώτι της Νάξου», *Ναξιακά* 6 (2016), 209-210. Βλ. τώρα Άννα Λυδάκη, *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια έρευνα, κατανόηση, ερμηνεία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2016.

⁴⁵ Τον Σάββα Τσακωνιάτη. Περισσότερα γι' αυτόν βλ. στο Στέφ. Ψαρράς, «Η ποίηση του παραμυθά Σάββα από το Φιλώτι της Νάξου», ό.π.

⁴⁶ Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Η εθνογραφική θεώρηση του παραμυθιού», στον τόμο Ευ. Αυδίκος (επιμ.), *Από το παραμύθι στα κόμικς: Παράδοση και νεωτερικότητα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1996, 103-112, όπου η σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά στο Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο...*, ό.π.

⁴⁸ Κ.-Νάντια Σερεμετάκη, *Παλιννόστηση αισθήσεων. Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1997.

του και ποια ήταν η πολύχρωμη εικόνα του σ' ένα πανηγυριάτικο Σαββατοκύριακο. Έπρεπε νά 'χαμε κι εμείς ετότες τις έγχρωμες φωτογραφίες και τις φωτογραφικές μηχανές για ν' απαθανατίσουμε τις αποκριτικές αυτές σκηνές στου Σκληθά...»,⁴⁹ αλλά ταυτόχρονα θαυμάστε τι σήμαιναν για τον κόσμο του χωριού κάποιες παράμετροι της χορευτικής τελετουργίας που εξελισσόταν εκεί, οι οποίες ίσως να μην έχουν γίνει ακόμη αντικείμενο ανάλυσης από τους σύγχρονους μελετητές της «παραδοσιακής» μας ορχήσεως. Όλα τα δεδομένα παρουσιάζονται ταυτοχρόνως, πολύπλευρα, με αίτια και αποτελέσματα, με τις κοινωνικές τους συνδηλώσεις, με τις μεταξύ τους συσχετίσεις, χωρίς ταξινόμηση. Ο λόγιός μας δεν υποτασσόταν σε κανονιστικές ρυθμίσεις τέτοιου τύπου, ίσως αν ήταν επαγγελματίας να μην μπορούσε (ούτε να τολμούσε) να διαλύσει τα δεσμά που θα του είχαν επιβάλει κάποιοι ομότεχνοι και το κυρίαρχο στην εποχή του επιστημονικό Παράδειγμα (με όρους του Τόμας Κουν):

«Στο Ραχίδι, το μεγάλο δώμα του εκκλησιαστικού λιοτριβιού του Σκληθά (από τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους) με το έτσι θέλω έγινε δημόσιος χώρος της νεολαίας του χωριού μας, για να χορεύει κάθε Κυριακή και εορτή με τα τζαμουνοτούμπακα, που κράτησεν αυτό εκατό κι απάνω χρόνια. Τα βιολιά, όταν παίζανε σε γάμο στο χωριό μας, πολύ σπάνια πηγαίνανε στου Σκληθά, αφού τα τζαμουνοτούμπακα το θεωρούσανε στέκι δικό τους κι έπρεπε να τους πάρουν την άδεια. Γι' αυτό, ο αποκλειστικός χώρος που παίζανε τα βιολιά ήτανε το Λαχαναριό, η πλατεία του χωριού μας ετότες.

Κατά τις απόκριες, τα Σαββατοκύριακα, την Τσικνοπέφτη και την Καθαρή Δευτέρα, οι χοροί του Σκληθά αρχίζανε προ του μεσημεριού κι εκρατούσανε μέχρι που σκοτείνιαζε· τότε πια μπαίνανε στα σπίτια μέσα για να συνεχίσουν το χορό και το τραγούδι. Στους χορούς γενικά, καθοριστικός ήτανε κι ο ρόλος του θεατή, γιατί χωρίς την παρουσία του ήταν αδύνατο να γίνουν, χορός, θέατρο, αγώνες· όταν οι θεατές δεν ήταν ευχαριστημένοι από το χορό κι αρχινοούσανε να φεύγουν, ο χορός σταματούσε.

Όλοι οι νέοι που θέλανε να χορέψουν αραδιαζότανε γύρω στο δώμα σε δύο-τρεις σειρές, εκτός της Ν. Δυτικής γωνιάς που κρατούσαν τα όργανα, και της Ανατολικής αμφιθεατρικής πλευράς που 'ταν η θέση για τις κοπελούδες που 'χαν κέφι για χορό. Όλοι οι νέοι ήταν εστραμμένοι στο χοροστάσι κι κοιτάζαν αν φανήκανε νά 'ρθουνε οι κοπέλες που μαζί τους θα χορεύανε, οπότε θα φροντίζανε να πάρουνε σειρά (προτεραιότητας) για να χορέψουνε μπάλλο και να τους πει ο ντουμπακιάρης ταιριαστά τραγούδια στην περίπτωσή τους· αν ήτανε δηλαδή αρραβωνιασμένοι, αν αγαπιούντανε για [= ή] ήτανε ξαδέλφη για γειτόνισσα. Κάθε κοπέλα που έπαιρνε θέση στο χοροστάσι – όπως το λέγανε – δεν επιτρεπότανε ν' αρνηστεί να χορέψει με οποιοδήποτε την καλούσε, χωριανός ήτανε είτε ξένος, ακόμα κι αν ήτανε και ζητιάνος. Η άρνησή της εθεωρούτανε μεγάλη προσβολή για το χορευτή, αλλά και για την ίδια, που γινόταν αφορμή να την βάλει με το κουτσομπολιό του ο κάθε ένας μέσα στο βρωμόστομά του και να λέει σε βάρος της το σκαφιδοπάνι.

Όταν μια κοπέλα δεν είχε όρεξη για χορό – γιατί έλειπε ο αγαπητικός της – αλλά απλώς ήθελε να ξεκακίσει, να ξεσκάσει, όπως λέγανε, ακούοντας [τη μουσική] και παρατηρώντας το χορό, πήγαινε και στεκόταν απόμερα, για να περάσει απαρατήρητη χωσμένη μέσα στις παντρεμένες.

Αμα πάλι στεκότανε στο χοροστάσι μα δεν ήθελε να χορέψει με κάποιον, μόλις

⁴⁹ Μανόλης Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 50.

τον έβλεπε να πιάνει και να παίρνει σειρά στο συρτό, πού 'ταν πάντα η απαρχή του μπάλλου, προφασιζότανε στην παρέα της πως ξέχασε κάτι στο σπίτι κι έφευγε τρεχάτη, χωρίς να υποψιαστεί καμιά κάτι από το κίνημά της· σε λίγο, όταν πια ο χορευτής, αναγκαστικά είχε διαλέξει μιαν άλλη χορεύτρα, αυτή ξεφύτρωνε από κάπου κι επήγαινε πάλι στη θέση της, και μ' αυτό τού 'δωνε να καταλάβει. Μια φορά – μικρός ήμουνα μα το θυμάμαι καλά – στου Σκληθά το δώμα εχόρευγε ο γείτονας μας ο Βασίλης του Βρετοέργη κι εκάλεσε στο χορό τη Μαρίνα τη Μαυρομμάτα, μια όμορφη κοπέλα απού τσι καλύτερες χορεύτρες και τραγουδίστρες του χωριού μας· αλλά δεν εκατέβηκε να χορέψει μαζί του. Δεν έμαθα ποιος ήτανε ο λόγος, αλλά ασφαλώς αιτία θάταν η παραπάνω περίπτωση που αναφέρω. Ο νέος, που θεώρησε το περιστατικό μεγάλη του προσβολή, τράβηξε το μαχαίρι απού τη μέση του κι έδωκε τρεις μαχαιριές απάνω στη γάμπα ντου (στο μηρό του). Ασφαλώς ήταν και λίγο πιωμένος, γιατί λίγο πιο μπροστά σηκώθηκε με τη μπαρέα του από το αποκριάτικο τραπέζι. Μεγάλη αναστάτωση έγινε από το περιστατικό αυτό επάνω στου Σκληθά, στους γύρω δρόμους πού 'ταν θεωρεία εσταμάτηζαν τα όργανα κι ο κόσμος άρχισε να σκορπά και να κατακρίνει την κοπέλα. Η παρέα του από πεντέξι παλικάρια πήραν τον τραυματισμένο κι ετρέξανε για το γιατρό το Γρατσία· εμείς τα παιδιά ακολουθήσαμε και θυμάμαι που ο τραυματίας ετραγουδούσε κι έλεγε στο ντρόμο του:

Για σένα Μαυρομμάτα μου τη νήσφαξα τη γάμπα μου». ⁵⁰

Πέμπτο χαρακτηριστικό: Η ιδεολογική θεώρηση κάποιων κοινωνικών φαινομένων που μελετά. Κατά την περίοδο της εφηβείας του ο Μ.Ψ. θα θρηνήσει, όπως χιλιάδες Ελλήνων φιλοβασιλικών, τον θάνατο του βασιλέως Κωνσταντίνου (+1923) και τον εκτός Ελλάδας ενταφιασμό του:

Δυο φούχτες χώμα δεν ευρέθηκε
χώμα ελληνικό
σκέπη στον άταφο π' αφέθηκε
το βασιλιά νεκρό. ⁵¹

Η εμπειρία (αυτό το πανίσχυρο όπλο του Μ.Ψ.) κατά την κοινωνική θεωρία εδράζεται στον βιόκοσμο ⁵² των υποκειμένων. Ο βιόκοσμος καθορίζεται από (και δομείται γύρω από) την κοινωνικά καθορισμένη και συγκροτημένη κοινωνική εμπειρία, δημιουργείται κάθε φορά μέσα σε ένα προσδιορισμένο ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά διαμεσολαβημένο περιβάλλον, το οποίο επηρεάζει την ικανότητα της ατομικής νοηματοδότησης. Ο βιόκοσμος είναι ο κοινωνικός μικρόκοσμος, δεδομένος και αυτονόητος για τα υποκείμενα, με τον οποίο αυτά είναι εξοικειωμένα, και τον οποίο σπανίως αμφισβητούν. ⁵³ Πρβλ. την έννοια του *habitus*, ⁵⁴ διαμορφωμένου από το πολιτισμικό πλαίσιο της ανατροφής του ατόμου και λιγότερο (στην περίπτωση

⁵⁰ Μανόλης Ψαρράς, *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 49-50.

⁵¹ Στέφ. Ψαρράς, «Νεανικοί ποιητικοί κραδασμοί του Μανώλη Ψαρρά (1910-1997)», *Ναξιακά* 33/71 (Ιούνιος - Αύγουστος 2009), 56.

⁵² Για τον όρο βλ. αναλυτικά Μάνος Σαββάκης, *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα. Θεωρητικά παραδείγματα και εμπειρικές εφαρμογές*, Κριτική, Αθήνα 2013, 117 κ.ε., με πλούσια σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

⁵³ Μάνος Σαββάκης, *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα...*, ό.π., 121.

⁵⁴ Για τον όρο βλ. ενδεικτικά στο P. Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, μτφρ.- επιμ. Θ. Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, *passim*.

μας) από το ταξικό ή το οικονομικό.

Προέταξα τα ολίγα θεωρητικά, γιατί κρίνω πως ο Μ.Ψ. (μάλλον ευλόγως) αμφισβήτησε κάποια χαρακτηριστικά του *βιοκόσμου* του μετά τη βιολογική και πνευματική του ωρίμανση. Θεωρώ, δηλαδή, πως μετά την επώδυνη Κατοχή και τα συμπαρομαρτούντα αυτήν (αντίσταση, ηρωισμοί, θάνατοι στη μάχη, αλλά κυρίως απώλειες εξ αιτίας της πείνας, της δυστυχίας και της έλλειψης ενίοτε κοινωνικής αλληλεγγύης) η θέαση / η οπτική του νεαρού ακόμη γυμναστή «ιδεολογικοποιείται» περισσότερο, εξέρχεται ίσως των προτέρων «ταξικών» της ορίων, χωρίς όμως ποτέ να εγκαταλείψει τον φιλελεύθερο αστικό της χαρακτήρα:

*Κάνε κουράγιο, μα η αυγή δεν είναι μακριά μας
που θα χτυπήσει χαρωπά κάθε χωριού καμπάνα,
για ν' αφευθούν οι στεναγμοί κι από τα δάκρυά μας
και να ζητήσει εκδίκηση κάθε παιδί και μάνα...*⁵⁵

Πικρόχολο, σατιρικό, πολιτικό, μέσα στο οποίο διατυπώνονται ελπίδες για τιμωρία όσων επέδειξαν αντιπατριωτική στάση κατά την Κατοχή, αλλά και φόβοι για νέο διχασμό, είναι και το επόμενο ποίημά του:

*Όλοι αυτοί – κι οι συνεργάτες των εχθρών στην κατοχή τους –
ζουν με χίλιους εφιάλτες, τρέμουν για την ενοχή τους.
Τώρα εμάς απέξω ακούνε σώφρονες και ταπεινοί
και προσμένουνε την ώρα να μας κάτσουν στο σκαμνί.*⁵⁶

«Έτσι παράλληλα προς την πατριωτική εκρηκτική του φλόγα που μένει άσβεστη», γράφει ο Στέφανος Ψαρράς, δρ Ιστορίας, «θα ξυπνήσουν μέσα του και κοινωνικές ευαισθησίες για μια δικαιότερη κοινωνία, όπως [την] οραματίστηκαν πολλοί άνθρωποι της γενιάς του».⁵⁷

Διακρίνω, λοιπόν, μια *επενδυμένη ιδεολογικά* θεώρηση κάποιων τοπικών κοινωνικών φαινομένων που πραγματεύεται: Οι «προνομιούχοι» ντεμπουτάδοι (αγροφύλακες), οι Πιατσαλήδες (μεταπράτες, μεσίτες, μικροέμποροι) του χωριού του θεωρώ πως *αντιμετωπίζονται με μια διακριτή κριτική μεροληψία*, ενώ αντιθέτως, αλλά το ίδιο μεροληπτικά, *εκθειάζεται το ήθος των αγωγιατών, των ζευγάδων και των βοσκών, της αγροτιάς*, όσων δηλαδή αποτελούν τις κατώτερες «τάξεις» στο κοινωνικό πλαίσιο του χωριού του.⁵⁸

Έκτο χαρακτηριστικό: *Η πολύπλευρη λειτουργία των ηθογραφιών του* (βλ. και στην επόμενη ενότητα). Ο όρος, το γνωρίζουμε, είναι πολυπαθής στην Ελλάδα, περιφρονημένος κι αυτός όπως οι τοπικοί λόγιοι... Τον ευτέλισε η απaréσκεια και η κακολογία των οπαδών του μοντέρνου διηγήματος... Διερωτώμαι πολλές φορές πώς είναι δυνατόν να έχουν γραφεί για το θέμα τόσες ανακρίβειες, και φυσικά από έλληνες ερευνητές/νεοελληνιστές. Συνηγόρησαν πάντως υπέρ αυτού σεβαστές φωνές από τον χώρο των νεοελληνιστών και των λαογράφων...⁵⁹ Οι ηθογραφίες του Μ.Ψ. κινούνται

⁵⁵ Στέφ. Ψαρράς, «Νεανικοί ποιητικοί κραδασμοί του Μανώλη Ψαρρά...», ό.π., 58.

⁵⁶ Ο.π., 58.

⁵⁷ Ο.π., 57.

⁵⁸ Μανόλης Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεκτα [Φιλωτίου]», ό.π., 204 κ.ε. Βλ. και το άρθρο του «Από τα τεχνάσματα των αφεντάδων και τις πονηριές της αργατιάς», Ζας 3 (Φεβρουάριος-Μάιος 1994), 28.

⁵⁹ Από την πληθώρα της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. όσα γράφω για τον εξαιρετο ηθογράφο του άστεως Μιχαήλ Μητσάκη, στο Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία...*, ό.π., στο *Ευρετήριο*, στο οικείο λήμμα,

στο χώρο της «Λογοτεχνίας της εντοπιότητας» και αναδεικνύουν εκπληκτικές λεπτομέρειες της καθημερινότητας του λαού του, *χαρακτηριστικούς* ανθρώπινους τύπους συνήθως (άρα, το *έτερον*, το *ιδιάζον* της τοπικής κοινωνίας), *στιγμές* του κοινοτικού βίου, γεγονότα (*ως διακοπές της καθημερινότητας*), όπου δοκιμάζονται ήθη και χαρακτηριστές ή επιβεβαιώνονται παραδεδομένες αξίες. Και κυρίως: Αποτυπώνεται σε αυτές ρεαλιστικότερα, δηλαδή *ιστορικότερα*, η κοινωνική και οικονομική κατάσταση του χωριού του, χωρίς την παραμικρή υπερβολή, χωρίς εξωραϊσμούς.

Επέλεξα τελευταίο προς πραγμάτευση το *γλωσσικό ύφος* του Μ.Ψ. Ο λόγος του (διαφάνηκε ήδη) είναι αδρός, αυθόρμητος, ρέων, απλός, φυσικός, *επαναστατικός*, με την έννοια ότι δεν υποτάσσεται σε συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες της κοινής νεοελληνικής. Τα κείμενά του είναι «ηδονικά», «παπαδιαμαντικά», προορίζονται σήμερα πλέον για «αριστοκράτες αναγνώστες», για όσους δηλαδή βιώνουν την ελληνικότητά τους διά μέσου της *γλώσσας* και της *ποίησης*. Ο αναγνώστης των κειμένων του Μ.Ψ. νιώθει τη λογοτεχνικότητά τους. Υπενθυμίζω τη σχέση της Λαογραφίας με τη Λογοτεχνία,⁶⁰ ειδικότερα μετά την εμφάνιση των *Πολιτισμικών Σπουδών*, όταν δηλαδή αμφισβητήθηκε ο μέχρι τότε ισχύων λογοτεχνικός κανόνας και η έννοια της «λογοτεχνικής αξίας» θεωρήθηκε ως μια κατασκευή.⁶¹ Η λογοτεχνικότητα πλέον παρουσιάζεται ως μια έννοια μη σταθερού περιεχομένου, αφού ορίζεται *από το τι κρίνεται ως λογοτεχνικό* σε κάθε εποχή. Τα κείμενα του Μ.Ψ. με το *ίδιον* ύφος τους συνδέουν ισχυρότερα τις δύο συγγενείς ανθρωπιστικές επιστήμες, ιδίως οι ηθογραφίες του. Συνυπάρχουν σ' αυτές αδιακρίτως η Λογοτεχνία με τη Λαογραφία, αλληλοϋπηρετούνται ισοδυνάμως. Δυσκολεύομαι να τις κατατάξω ειδολογικά: *Ο αναγνώστης αγάλλεται με τη λογοτεχνικότητά τους και ενθουσιάζεται με τη λαογραφικότητά τους* (ας μου επιτραπεί ο όρος). Πρόκειται μάλλον για μια «λογοτεχνικότερη Λαογραφία», παρά για μια «λαογραφικότερη Λογοτεχνία»... Ο καλός ποιητής όμως πάντοτε αποδίδει εναργέστερα τα λεγόμενα των «γραφιάδων»:

*Του Φιλωτιού η στοιχειωμένη μνήμη πάλλεται
φλέα ζεστή, στα πεντακάθαρα γραφτά σου!
Κι ανθίζει και καρπίζει μες στην πλούσια γλώσσα σου
μοσχοβολάει σαν την κουλούρα της λαλάς μου
στο φούρνο της Ντεάνας και της Καραγιώργαινας,
πατέρα ποιητή, του Κατσάγγριλα εγγόνι!*⁶²

Παραθέτω δύο ενδεικτικά αποσπάσματα από το έργο του. Μακάρι βέβαια να απέδιδε σε όλα του τα κείμενα καταλεπτώς τη φιλωτίτικη ντοπιολαλιά, και να μην ίσχυαν οι διατυπωμένοι⁶³ φόβοι του:

«Όσο ψήλωνε η αχερίστρα στ' αλώνι, τόσο θάρυνε στην ψυχή ολωνών. Ο γέρος όμως που για όλα είχε φάρμακο, φρόντιζε να τους ξαλαφρώσει. Κάθε αυγή τους ξεσήκωνε να πάνε δυο-τρεις βράκες άχερα ο καθένας και να φύγει το βουνό που τους θάρυνε. Για τη μεταφορά, αντί για σακκιά μεταχειριζότανε τις μπλε διμιτένιες

ιδίως στις σσ. 164-166.

⁶⁰ Μ. Γ. Σέρρης, *Αστική Λαογραφία...*, ό.π., 39-48 και 153 κ.ε.

⁶¹ Πρβλ. J. Culler, *Λογοτεχνική Θεωρία. Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, ιδίως στο κεφ. 3.

⁶² Ιάκ. Ψαρράς, «Μνήμη Μανώλη Ψαρρά», ό.π., 49.

⁶³ Στο *Οι παλιές απόκριες στο Φιλώτι της Νάξου*, ό.π., 104.

τους βράκες. Τις βγάζανε και κυκλοφορούσαν όλοι τους με τις άσπρες εσωβράκες και τις νύχτες φαντάζανε πολλές φορές σαν εξωτικά. Δυο μαζί ευκολογεμίζανε μ' άχερα την κάθε μια κι ύστερα τη σούρωναν λίγο με τη βρακοζώνια. Όταν όλες γεμίζανε, τις πέρνανε στην πλάτη και κρατώντας τα βρακοπόδια, κινούσαν, ο ένας πίσω από τον άλλον, για τον απάνω τόπο. Το πρόβλημα δεν ήταν το βάρος, αλλά τα εμπόδια που θα συναντούσαν στο πέρασμά τους, από τα χαμόκλαδα και τα δέντρα στα στενά μονοπάτια. Γι' αυτό και η μεταφορά με ζωντανά ήταν αδύνατη...».⁶⁴

«Ο άντρας τση που' ρχότανε απ' τ' Ακρωτήρι με το γάδαρο φορτωμένο τα ξύλα, μόλις ήρθε για να περάσει στα γκρεμνά τω Νκολιώ, εσταμάτηξε το ζωντανό φοβισμένο. "Ο γάδαρος εσκιάχτηκε, τίποτα τρυπωμένο κατ' απού τα γκρεμνά ή ερμίχτηκε πως κατ' παραφύλαε και με πείρμα δε νήθελε να προσπεράσει". Ήσκυψεν ετότες ο πάππος μου – που κακόβαλενε – κάτω από τα γκρεμνά κι εγνώρισε ντη θηλακούρα ντωνε και τη λαλά μου, που τρυπωμένη μέσα-μέσα εκοιμούντανε. Ετραβήχτηκεν απίσω και σιγανά τσ' εφώναξε, για να μη ντην' ετρομάξει: "Ω Κυριακή, μα ίντα κάνεις εϊτού;". Εκείν' εξετρύπωνεν ετότες και του 'πνε: "Επάνα στο Δανακό ν' αλέσω, μ' ανημπόριασ' απού το σήκωμα, εξάπλωσα να ξετρομάξω και με 'πηρεν ο ύπνος". Εκείνος ήκαμεν αμέσως τόπο και εφόρτωσεν απανωγόμε στο γάδαρο τη θηλακούρα με τ' αλετό και κινήσανε για το σπίτι τους».⁶⁵

Εν κατακλείδι: Ο Μ.Ψ. είναι ένας αυτοδίδακτος ερασιτέχνης λαογράφος. Δεν ακολουθεί κάποιο υπόδειγμα κατάταξης και διάρθρωσης τού υπό πραγματεύση υλικού του, «λειτουργεί» διαισθητικά. Γίνεται ο ίδιος πηγή και αντι-κείμενο της έρευνας του βίου των συμπατριωτών του, καταγράφει τα λαογραφικά φαινόμενα στη διαχρονική τους εξέλιξη, επισημαίνει τα αίτια και τις όψεις της μεταβολής τους στο χρόνο και στο χώρο, τα εντάσσει μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, κάνει δηλαδή Λαογραφία βασισμένος στη θεωρία της ιστορικότητας των κοινωνικών φαινομένων. Για όλα όσα εξέθεσα παραπάνω, ισχυρίζομαι ότι ο Μ.Ψ. θεραπεύει με τον τρόπο του την Κοινωνική Λαογραφία. Είναι προς τιμήν του αιμνήστου λαογράφου Δ. Β. Οικονομίδη, ότι προ πολλού (και εντελώς ανυστερόβουλα) έριχνε στοχαστικά το βλέμμα του στον «λαογραφούντα» Μ.Ψ. και διετύπωνε παρόμοιες με τις δικές μου σκέψεις.

Αν όλα τα χωριά της Νάξου είχαν τον δικό τους Μ.Ψ., η ναξιακή βιβλιογραφία θα είχε εμπλουτισθεί με δεκάδες σελίδες λαογραφικού υλικού και τα επιστημονικά οφέλη θα ήταν περισσότερα. Πολλές ήταν οι συγγένισες, αλλά και οι συγχωριανές του γυναίκες που έλεγαν ότι «ήτανε λιγοστοί εκείνοι που 'χανε την καλοτυχιά τη δικιά [του] και το καλό [του] ριζικό». Εκείνος βέβαια, όπως με πόνο γράφει, δεν κατάλαβε να έχει «ένα τέτοιο πράμα».⁶⁶ Δικαιολογημένως. Τρία μικρά παιδιά τού πήρε ο Χάρος, ευτυχώς δεν ζούσε όταν έφυγε (νέος σχετικά) ο Γιάκουμός του, ο υπόλοιπος βίος του δεν ήταν ανθόσπαρτος. Ίσως λοιπόν, συμφωνούντες μαζί του, να είμαστε εμείς οι λαογράφοι καλότυχοι, και οι συγχωριανοί του, που μάς πρόσφερε γενναιόδωρα τα πνευματικά του δημιουργήματα.⁶⁷

⁶⁴ «Ο Κατσάγγριλας. Ναξιώτικη ηθογραφία-λαογραφία», *Κυκλαδικά Θέματα* 5 (Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1984), 296.

⁶⁵ Μανόλης Ι. Ψαρράς, «Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεκτα [Φιλωτίου]», ό.π., 280.

⁶⁶ Ό.π., 179.

⁶⁷ Μια άλλη διάσταση του αιμνήστου *Γυμναστή*: Ως λόγιος, συνέδεσε τον πολιτισμό με την πολιτική, με την έννοια της αναστροφής του ατόμου με τα κοινά και την ευθύνη γι' αυτά. Σε προχωρημένη ηλικία ακόμα, συνέχιζε να επιδεικνύει ενδιαφέρον για τα «πράγματα» της γενέτειράς του γης. Σε επιστολές

Κρίνω ότι θα ήταν «ευχής έργον» να θεσπίσει ο δραστήριος Σύλλογος του Φιλωτίου ετήσιο χρηματικό «Βραβείο Μανώλη Ιακ. Ψαρρά», το οποίο θα απονέμεται (τις ημέρες του Δεκαπενταύγουστου) στην καλύτερη συλλογή λαογραφικού υλικού από τον ενιαίο (πλέον) Δήμο Νάξου και Μικρών Κυκλάδων, την οποία θα καταρτίζουν μαθητές όλων των βαθμίδων και θα κρίνουν ειδικοί επιστήμονες. Ο φίλος Αντώνης Τζιώτης, Πρόεδρος σήμερα του προειρημένου Συλλόγου, είχε παλαιότερα καταθέσει την πρόταση να οργανώνονται κατ' έτος Αγώνες Τριάθλου, δηλαδή ρίψεως σφαίρας, δίσκου και λιθαριού, αγωνίσματα στα οποία διέπρεψε ο Μ.Ψ., όπως μας θυμίζει ο γιος του Γιάκουμος:

*Μες στου χωριού το Πλατυλάκκωμα⁶⁸ ξεσήκωνες
με δίσκο, ακόντιο και λιθάρι τα κοπέλια!
Από το καμπαναριό της εκκλησιάς ο πρόγονος
ο Λούμπας με τη ράβδα του σε χαιρετάει,
πυρπολητή της νιότης με χορό και με άσκηση,
της παράδοσης σοφέ βλαστέ κι ευλογημένε!⁶⁹*

Για αμφότερες τις προτάσεις, «ιδού η Ρόδος» για τον κ. Πρόεδρο και τα δραστήρια μέλη του Δ.Σ. του Συλλόγου τους.

Επέλεξα, ως τέλος της εργασίας μου, μια εξαίσια ποιητική (ναι ποιητική, όχι στιχουργική) σύνθεση του Ψαρροστέφανου, λαϊκού ποιητή από το Φιλώτι, που αποδίδει με τον τρόπο του όσα προειπώθηκαν στις παραπάνω σελίδες:

Ο Γυμναστής

*Αφέντης απόυ τσι ψυχές τσι δώνει και τσι παίρνει
τ' αγγέλου, τ' αρχαγγέλου ντου του διπλοπαραγγέλνει.⁷⁰
(...)*

*Γνοιάσου ν' ανοίξου και τσι δυο πόρτες του Παραδείσου,
σ' τσι ρύμνες να σαρώνουνε, να διπλογαλακτίσου.
Γνοιάσου και πάαιν' άλλαξε, πάαινε φιακαρίσου,
καινούργια ρούχα σκολιανά ράψε κι ομορφοντύσου.
Μη μπάρεις το παλιό σπαθί το πολυλατρεμένο,
μον' να ζωστείς τ' ανέγγιχτο πόχ' αναστηλεμένο,
κι όντες καλοσαργουνιαστείς, άμε και νά 'βρεις κάτω
τον άντρα τον φανούσιμο και τον αραζονάτο,
που ξόδιασε τη ζήση ντου τσοι νιοι να δασκαλεύγει
και τσ' ιστορίας τη φωθιά να δαυλοσυμπαλεύγει,*

που έστειλε το 1987 στον τότε ρέκτη δήμαρχο Νικόλα Βασιλάκη τον προτρέπει στην ανάληψη συγκεκριμένων έργων αθλητικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος: «Νίκο, να κοιτάξεις τα θέματα του αθλητισμού και του πολιτισμού που είναι και τα σημαντικότερα. Μπορεί να μην δίνουν ψήφους, όμως πάνω σ' αυτές τις αξίες μπορούμε να στηρίξουμε το μέλλον της νεολαίας μας». «... Εκεί στο παλιό Νταμάρι μπορεί να γίνει ένα θεατράκι ανοικτό. Να παίζουν οι νέοι μας αθλοπαιδείς». Οι προτροπές του «έπιασαν τόπο». Το Αθλοθέατρον του Φιλωτίου, χάρη στις συντονισμένες δράσεις του προαναφερθέντος δημάρχου του, αποτελεί σήμερα κόσμημα του χωριού, και φέρει φυσικά το όνομα του Μ.Ψ. Ευχαριστώ τον φίλτατο Ν. Βασιλάκη που έθεσε υπ' όψιν μου τις επιστολές που προαναφέρω.

⁶⁸ Το θρυλικό για πολλούς Φιλωτίτες γήπεδο.

⁶⁹ Ιάκ. Ψαρράς, «Μνήμη Μανώλη Ψαρρά», ό.π., 49.

⁷⁰ Ο αφέντης όλων μας, που δίνει και παίρνει ψυχές, διπλοπαραγγέλνει στον αρχάγγελό του τα παρακάτω, για τη δέουσα υποδοχή του νέου ενοίκου του Παραδείσου, του Μ.Ψ.

που τση σουδειάς του γνοιάστηκε τα έχια να γυρέψει
 και τα καλοστιμάρισε και τα 'χ' αναστηλέψει,
 σ' τσι νιες γενιές που θά 'ρχονται να τα καλοπρουκίσει,
 κι αφίνει πάρτη ολωνώ χωρίς να 'νοματίσει.
 Να μην τον έχεις ν' ακλουθά μπέζαρμο πορπατάρη,
 μα σε πλατεοκάπουλη φοράδα καβαλάρη·
 βάρτου τα σκολιαρόπουλα μπρουστά να τραγουδούνε
 και Ακρωτηριανοί βοσκοί 'ντιράβδι ν' ακλουθούνε.
 Κι όντες κοντεύγει στ' ουρανού το πάτημα να φτάξει,
 το γκερομύτη κότσυφα πέψε να το φωνάξει,
 να πάρει μέσες-άκριες τσ' αυλής του Παραδείσου,
 να μαζωχτούν οι γνωστικοί να τον καλωσορίσουν.⁷¹

⁷¹ Ποίηση του Στέφ. Κ. Ψαρρά, στο Στέφ. Εμμ. Ψαρράς, *Ανθολογία ναξίων ποιητών*, Graphopress, Αθήνα 2008, 435.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εργογραφία Μανώλη Ιακ. Ψαρρά (επιλογή)

ΕΘΙΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

- «Κυκλαδική Γυμναστική Λαογραφία», *Κυκλαδικά*, τχ. 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1956), 59-60.
- «Κυκλαδική Γυμναστική Λαογραφία», *Κυκλαδικά*, τχ. 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956), 316-323.
- «Κυκλαδική Γυμναστική Λαογραφία», *Κυκλαδικά*, τχ. 7 (Ιανουάριος 1957-Φεβρουάριος 1958), 35-45.
- «Το τόπι μας. Αντικείμενο μελέτης της Γυμναστικής Λαογραφίας των νησιών μας», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 19 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1990), 16-19.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

- «Η κλεψά», *Κυκλαδικά*, τχ. 2 (Μάρτιος-Απρίλιος 1956), 120-122.
- «Η κλεψά», *Ναξιακά* 1 (Μάρτιος-Απρίλιος 1985), 35-36.
- «Η παραϊατρική στην αρχή του αιώνα μας στο Φιλότι», *Ναξιακά* 6 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986), 28-35.
- «Ναξιακή Λαογραφία. "Από κείνα που χάνονται", το συρίμι και το δέρμα στις ανάγκες μας», *Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση*, φ. 523/33 (Ιούνιος 1987), 33.
- «Ποιμενικά. Ναξιακή λαογραφία-ηθογραφία», *Ναξιακά* 17-18 (Οκτώβριος 1987-Φεβρουάριος 1988), 36-39.
- «Ποιμενικά: Φιλωτίτικη λαογραφία-ηθογραφία», *Ναξιακά* 19-20 (Μάρτιος-Ιούνιος 1988), 35-41.
- «Ναξιακή Λαογραφία. Ποιμενικά: Τα σφραγίσματα των ζωντανών στο Φιλώτι», *Ναξιακά* 20-21 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1988), 77-79.
- «Ναξιακή Λαογραφία. Ράσο και ρασοπάτι (από τις ασχολίες που χαθήκανε)», *Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση*, φ. 552/40 (Νοέμβριος 1989), 40.
- «Ναξιακή Λαογραφία. Ράσο και ρασοπάτι (από τις ασχολίες που χαθήκανε)», *Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση*, φ. 555/41 (Φεβρουάριος 1990), 41.
- «Οι "ταχυδρόμοι" στα χωριά μας», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 21 (Απρίλιος-Ιούνιος 1991), 21-25.
- «Η χιλιόχρονη πειρατεία ρίχνει ακόμα τη σκιά της στη Νότια Νάξο», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 39 (Ιούλιος-Αύγουστος 1994), 63-64.
- «Η παλιά κοινωνική δομή του Φιλωτιού Νάξου: Η ρίμα στο Φιλώτι τα παλιά χρόνια», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 30 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993), 47-49.
- «Τρυγοπάτια και ρακοβγαλήματα στις αρχές του αιώνα μας στο Φιλώτι», *Ζας* 1 (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1993), 14-19.
- «Τρυγοπάτια και ρακοβγαλήματα στο Φιλώτι στις αρχές του αιώνα μας», *Ζας* 2 (Οκτώβριος 1993-Ιανουάριος 1994), 18-22.
- «Τρυγοπάτια και ρακοβγαλήματα στις αρχές του αιώνα μας στο Φιλώτι», *Ζας* 3 (Φεβρουάριος-Μάιος 1994), 8-13.
- «Από τα τεχνάσματα των αφεντάδων και τις πονηριές της αργατιάς», *Ζας* 3 (Φεβρουάριος-Μάιος 1994), 28.

ΗΘΟΓΡΑΦΙΕΣ

- «**Ο Κατσάγγριλας. Ναξιώτικη ηθογραφία-λαογραφία**», Κυκλαδικά Θέματα 2 (Μάρτη-Ιουνίου 1984), 75-78.
- «**Ο Κατσάγγριλας. Ναξιώτικη ηθογραφία-λαογραφία**», Κυκλαδικά Θέματα 3 (Ιούλη-Αύγουστος 1984), 161-165.
- «**Ο Κατσάγγριλας. Ναξιώτικη ηθογραφία-λαογραφία**», Κυκλαδικά Θέματα 4 (Σεπτέμβρη-Οκτώβρη 1984), 237-241.
- «**Ο Κατσάγγριλας. Ναξιώτικη ηθογραφία-λαογραφία**», Κυκλαδικά Θέματα 5 (Νοέμβρη-Δεκέμβρη 1984), 294-296.
- «**Ιστορίες του Κατσάγγριλα**», Ναξιακά 2 (Μάιος-Ιούνιος 1985), 43-44.
- «**Ιστορίες του Κατσάγγριλα**», Ναξιακά 10 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1986), 24-28.
- «**Από τις ιστορίες του Κατσάγγριλα: Τ' αλωνίσματα. Ασχολίες των χωρικών μας που χάνονται**», Ναξιακά 16 (Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1987), 46-50.
- «**Ναξιακή λαογραφία - ηθογραφία. Η αγρότισσα νοικοκυρά στο Φιλώτι, κάτι που ολότελα χάθηκε πια**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 531/35 (Φεβρουάριος 1988), 35.
- «**Ναξιακή λαογραφία - ηθογραφία. Η αγρότισσα νοικοκυρά στο Φιλώτι, κάτι που ολότελα χάθηκε πια**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 535/36 (Ιούνιος 1988), 36.
- «**Ο Γιαννάκης ο σιδεράς. Ηθογραφικό διήγημα**», Κυκλαδικά Θέματα 31 (Μάρτιος-Απρίλιος 1989), 41-45.
- «**Ο Ζαμπούκος**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 567/44 (Φεβρουάριος 1991), 44.
- «**Η τεχνίτρα χοντρορουχού στο χωριό μας. Ναξιακό ηθογραφικό διήγημα**», Ναξιακά 28 (Απρίλιος-Ιούνιος 1991), 3-6.
- «**Φαίνεται πως ήσκισεν η (γ)ης και τον εκατάπιενε...**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 22 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1991), 24-28.
- «**Ναξιακή Ηθογραφία. Από τις πονηριές και τα παθήματα των ξωμάχων μας. Ο Σάρακας με το φουμισμένο αμπέλι του**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 575/46 (Οκτώβριος 1991), 46.
- «**Ο Μάουκας: Ο τελευταίος ληστοπεράτης στο Αιγαίο**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 28 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1992), 22-25, 35.
- «**Ο Πετράκης ο Αμοργιανός**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 33 (Ιούλιος-Αύγουστος 1993), 38-42.
- «**Ναξιακή ηθογραφία. Ένας πολιτικός γάμος στο Φιλώτι της Νάξου**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 34 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1993), 26-30.
- «**Και παρατεταμένη πούταν μια μπιστόλα του '21 έκανε το θάμα τζη**», Ζακ 1 (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1993), 13-14.
- «**Ένα μνημόσυνο στο Ντρακοδημήτρη**», Ζακ 2 (1993), 38-43.
- «**Η χωριανή μας η κερά-Λενιώ**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 35 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993), 39-40.
- «**Ο κυρ-Βλασάκης ο Καταχωρητής**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 36 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1994), 64-65.
- «**Παναγιά μ' όνας Ελληναρος**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 37 (Μάρτιος-Απρίλιος 1994), 84-85.

ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ - ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΛΑΪΚΟ ΘΕΑΤΡΟ

- «Οι κρυμμένοι θησαυροί», Κυκλαδικά Θέματα 28 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1988), 224-227.
- «Παλαιοί Ναξιακοί χοροί και τραγούδια», Ναξιακά 2 (Μάιος-Ιούνιος 1985), 33-34.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 413 /411 (Απρίλιος 1978), 2.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από το Φιλώτι», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 416/3 (Απρίλιος 1978), 3.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από τη Χώρα», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 419/4 (Οκτώβριος 1978), 4.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από τις Τρίποδες», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 422/5 (Ιανουάριος 1979), 5.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από το Γλυνάδο», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 423/6 (Απρίλιος 1979), 6.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από Αγερσανί, Γαλανάδο, Δαμαριώνα», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 428/7 (Ιούλιος 1979), 7.
- «Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από Κόρωνο, Σκαδό», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 433/9 (Δεκέμβριος 1979), 9.
- «Ναξιακή λαογραφία. Γύρω από τους κρυμμένους θησαυρούς. Παραδόσεις από την Κωμιακή», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 439/11 (Ιούνιος 1980), 11.
- «Φιλονικία Φιλωτιτών και φεουδάρχη και τα πραγματικά της αίτια», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 448/14 (Μάρτιος 1981), 14.
- «Ναξιακή λαογραφία-ηθογραφία. Ο Ζαμπούκος», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 563/43 (Οκτώβριος 1990), 43.
- «Παλαιά αποκριάτικα δρώμενα στο χωριό Φιλώτι της Νάξου: Ο γεροντίστικος χορός», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 20 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1991), 20-23.
- «Πειρατικές θύμησης από τη Νάξο. (Βγαλμένες από τη χιλιόχρονη πειρατεία στα νησιά του Αιγαίου», Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Κοινότητα Φιλωτίου, Αθήνα 1994, 779-821.
- «Ο τελευταίος παραμυθός του χωριού μας», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 29 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1992), 42-44.
- «Η Τριανταφυλλένια: Ένα τραγούδι όπως χορευότανε στο Φιλώτι της Νάξου», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 38 (Μάιος-Ιούνιος 1994), 49-51.
- «Ένας μιμητικός χορός στο Φιλώτι της Νάξου», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 18 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1990), 32-34.
- «Από τις παλιές απόκριες στο Φιλώτι Νάξου: Ένα αποκριάτικο θεατρικό μουσκαριλίκι», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 24 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1992), 29-32.
- «Γεωργική λαογραφία από το Φιλώτι Νάξου: Το πάθημα ενούς πονηρού γαϊδάρου. (Μια παραμυθένια ιστορία)», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 32 (Μάιος-Ιούνιος 1993), 29-31.
- «Μια επαναστατική αλλαγή στο χορό της Βλάχας, από δω κι εκατόν είκοσι χρόνια στο Φιλώτι», Ζας 2 (Οκτώβριος 1993-Ιανουάριος 1994), 23-24.

ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ

- «**Λαογραφικά. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 481/23 (Δεκέμβριος 1983), 23.
- «**Λαογραφικά. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 485/24 (Απρίλιος 1984), 24.
- «**Ναξιακή λαογραφία. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 489/25 (Αύγουστος 1984), 25.
- «**Ναξιακή λαογραφία. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 493/26 (Δεκέμβριος 1984), 26.
- «**Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 497/27 (Απρίλιος 1985), 27.
- «**Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 503/28 (Οκτώβριος 1985), 28.
- «**Ναξιακή λαογραφία. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 507/29 (Φεβρουάριος 1986), 29.
- «**Ναξιακή λαογραφία. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 511/30 (Ιούνιος 1986), 30.
- «**Ναξιακή λαογραφία. Η αξιώτικα θράκα**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 515/31 (Οκτώβριος 1986), 31.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

- «**Εκκλησιαστική κατάσταση στο Φιλότι κατά τη Φραγκοκατία-Τουρκοκρατία**», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 445/13 (Δεκέμβριος 1980), 13.
- «**Ναξιακές εκκλησιαστικές παραδόσεις κι' αιτίες του αφανισμού τους**», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 451/15 (Ιούνιος 1981), 15.
- «**Η χαμένη στα χρόνια μου εκκλησιαστική παράδοση Φιλοτίου**», Ναξιακόν Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 457/17 (Δεκέμβριος 1981), 17.
- «**Η χαμένη στα χρόνια μου εκκλησιαστική παράδοση Φιλοτίου**», Ναξιακό Μέλλον-Φιλολογική έκδοση, φ. 460/18 (Μάρτιος 1982), 18.
- «**Το πανηγύρι της Αγιάς**», Ναξιακά 34 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1992), 25-27.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

- «**Ιστορικά και λαογραφικά σύμμεικτα [Φιλωτίου]**», στον τόμο Φιλώτι, τ. Α', Σύλλογος Φιλωτιτών Νάξου, Αθήνα 1986, 177-364.

ΑΡΘΡΑ

- «**Η κακοδαιμονία των αγώνων της Αρχαιότητας και των σημερινών**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 23 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1991), 8-11.
- «**Η κακοδαιμονία των αγώνων της Αρχαιότητας και των σημερινών**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 26 (Μάιος-Ιούνιος 1992), 26-28.
- «**Η κακοδαιμονία των αγώνων της Αρχαιότητας και των σημερινών**», Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα 27 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992), 24-28.

ΠΟΙΗΣΗ

- «**Απ' ό,τι τα χρόνια εκείνα τραγουδούσαν οι νεράιδες**», Ναξιακά 8-9 (Μάιος-Αύγουστος 1986), 30.